

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто специфіку діяльності сільських громадських об'єднань в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Процес формування мережі таких товариств розглядається як складова загальноросійського громадського статутного руху. Акцентовано увагу на механізми та основні напрями діяльності, розкрито тенденції впливу об'єднань на суспільне, культурно-освітнє та національно-духовне життя українського суспільства. Наголошено на позитивному значенні якісних показників у їхній роботі, зокрема у сферах покращення агрокультури сільського господарства, благоустрою територій, організації протипожежної охорони, підтримання традицій соціальної опіки, благодійності та просвітництва.

Ключові слова: українське селянство, громадське об'єднання, громадянське суспільство, селянське гуртування.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження сільських громадських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлена розв'язанням проблеми формування сільського організаційно-статутного сегменту в процесі становлення громадянського суспільства. У теоретико-методологічному плані становлення добровільного статутного руху загалом пов'язано з процесом формування в Україні основ громадянського суспільства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українське селянство, так само, як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником нової громадської хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів через діяльність у добровільних статутних об'єднаннях. Завдяки усвідомленню необхідності та важливості своєї участі у процесах змін, селяни ініціювали створення сотень громадських товариств різного спрямування. Їхнє територіальне охоплення, напрямки, масштаби та результати діяльності є безпосереднім прикладом для сучасного сільського громадського руху.

Зважаючи на появу тенденції активного сплеску й діяльності громадських груп та організацій у сучасному українському соціумі, необхідно враховувати й досвід української громадської ініціативи протягом історичного поступу. Українські землі в межах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. вже проходили етап у якому зародилися процеси формування громадянського суспільства. Власне поняття «громадянське суспільство», зважаючи на політичні та соціально-економічні чинники зазначеного періоду, розглядається як простір, який існує між індивідом та державою. Складовими такого процесу є в т. ч. і офіційні статутні громадські товариства. Їхнє функціонування відбувалося в межах загальноросійського законодавства, а характер діяльності, принаймні до 1917 р., і за винятком окремих просвітницьких товариств, не набував окремої української специфіки. Наголосимо, що в межах українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, паралельно теж відбувався поступ громадських організацій, мета, статутні завдання, напрями діяльності яких мали власні особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що сучасний український історіографічний простір частково насичений роботами, об'єктом дослідження яких є статутні громадські товариства, діяльність яких була спрямована і реалізовувалася, у переважній більшості, на місто й у межах міст. Сільські громадські організації не виділялися як окремий і особливий, а тому унікальний, пласт громадської ініціативи, розглядалися побіжно або в контексті роботи міських громадських організацій, або як частина кооперативного руху. Відсутність праць з історії сільських громадських статутних товариств як складової процесів формування громадянського суспільства на початку XX ст. гостро відчувається в сучасній українській історичній науці. Так, наприклад, стосовно агропросвітницьких товариств, науковці, як правило, вивчають економічний аспект їхньої діяльності,

використовують узагальнені дані і, при цьому, звертають увагу на позитивні результати у діяльності об'єднань (А. О. Пантелеймоненко [1], О. М. Краснікова [2], С. К. Рудик й К. О. Піхур [3], О. П. Панченко [4] та інші). Частково дотичними до проблеми сільських громадських організацій є роботи, предметом вивчення яких є кооперативний рух, сільсько-господарська дослідна справа, соціокультурний розвиток селянства (І. А. Фареній [5], О. В. Михайлюк [6], О. О. Завальнюк [7], О. В. Сайко [8], О. В. Корзун [9] та інші).

Метою статті є формулювання основних характеристик, які визначали процеси становлення та діяльності сільських громадських об'єднань в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. були помітним явищем і виступали органічною складовою соціально-економічних та культурно-національних процесів. Становлення та розвиток громадських організацій в Україні був досить складним, суперечливим і безпосередньо залежав від законодавчої політики Російської імперії. Соціально-економічні перетворення в державі, які розпочалися з другої половини XIX і продовжилися на початку XX ст., у більшості сфер суспільного життя: освіти, науці, благодійності, охороні здоров'я, сільському господарстві тощо, стали одним зі стимулів у появі нового елементу соціокультурного середовища, у т.ч. й сільського – добровільних статутних громадських об'єднань. До 1917 р. їхня кількість, навіть у межах окремих губерній, рахується сотнями організацій.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. у його структурі сформувався окремий сектор громадських організацій, які були покликані представляти інтереси різних соціальних груп. Цей сектор став важливим чинником становлення громадянського суспільства. У межах сільської України наприкінці XIX – на початку XX ст. свою діяльність організували сільськогосподарські (агропросвітницькі) товариства, добровільні пожежні товариства та дружини, товариства благоустрою, товариства тверезості, сільські філії загальноросійських товариств, благодійні та просвітницькі об'єднання.

Відкритим у межах сучасної історичної науки залишається питання визначення мінімальної межі кількісних показників громадських об'єднань у державі та визначення критеріїв їхнього співвідношення. Традиційно вважається, що громадський рух, складовою якого були і є громадські організації, може виникати за «достатнього масиву» недержавних об'єднань. Поняття «достатнього масиву» в сучасній історіографії не окреслено визначеними критеріями, воно носить ознаки певної розмитості. Який показник повинен бути орієнтиром для науковців – наявність громадського об'єднання у кожному губерньському, повітовому та волосному центрі; чи представленість громадських об'єднань у різних сферах соціально-культурного життя (від благодійності до захисту прав тварин); чи кількісне співвідношення членів товариств до загальної кількості мешканців країни і т.д.? Стверджуємо, що наявність у кожному повітовому та волосному адміністративно-територіальному центрі сільськогосподарського об'єднання та ще 2–3 громадських організацій у волості були тією мінімальною кількістю, яка є необхідною для твердження про існування сільського добровільного статутного руху. Разом з тим, дослідження проблеми показало, що показники просвітницького агрокультурного руху, не говорячи вже про благодійний, культурно-освітній, пожежний та інші, значно відставали від показників кооперативного гуртування в одному й тому ж регіоні.

Одним із принципів формування та функціонування громадянського суспільства є наявність діалогу між громадянами, між соціальним верствами, між соціальними, економічними та політичними структурами. Такий діалог не передбачає майбутню трансформацію чи асиміляцію іншої сторони. Беззаперечним у ньому є право усіх учасників зберігати свою ідентичність. Громадські організації своєю діяльністю, з одного боку, заповнили вільну нішу в тих галузях, яким держава не приділяла достатньої уваги, з іншого – вони стали певним союзником держави, допомагаючи їй реалізувати свої особисті інтереси і покращити ситуацію на місцях.

Недержавні та неприбуткові організації, діяльність яких відбувалась чи відбувається в умовах громадянського суспільства традиційно називають «третім сектором» на протива-

гу державному та економічному. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах України на сільському адміністративно-територіальному рівні сформувався консолідований громадський рух, який включав у себе окремі, взаємно не підпорядковані, але взаємодіючі громадські організації.

Наявні в сучасній історіографії класифікаційні схеми громадських об'єднань, кожна з яких має переваги і недоліки, забезпечують оптимальне дослідження історії статутного громадського сектору, у т. ч. і його сільської складової. Сукупність низки таких класифікацій допомагає дослідникові визначити роль та місце громадських товариств у суспільному житті українців. Тим часом, у науковому середовищі проводиться дискусія, щодо необхідності створення універсальної класифікації, шлях до якої визначається як пошуки спільного в множині.

Правові основи сільських громадських товариств ґрунтувалися на чинній законодавчій базі, яка паралельно із забезпеченням можливості функціонування товариств, регламентувала у різний спосіб переважну частину їхньої діяльності. Основним документом, який визначав правові засади організації та діяльності сільських громадських об'єднань були «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 4 березня 1906 р. Доповнювали документ низка інших законів, циркулярів, роз'яснення Сенату, постанови губернської та повітової влади, інші нормативно-правові документи. Усі сільські громадські об'єднання України у період до 1917 р., які легалізували своє право на гуртування шляхом реєстрації у відповідних державних органах, вважалися офіційними організаціями. Юридично товариства були незалежними та автономними структурами. Сільські громадські об'єднання створювалися на основі добровільного і свідомого вибору окремої особи. Виникнення таких товариств ми розглядаємо як процес, у межах якого відбувалися здійснення і захист індивідуальних інтересів селян.

Організаційні основи функціонування товариств ґрунтувалися на їхніх статутних документах. Як правило, за основу бралися тексти «Типових статутів», які було вироблено майже для усіх типів громадських об'єднань. При цьому законодавство дозволяло реєструвати і свій, індивідуальний «Статут», зміст якого б не суперечив чинним правовим нормам. Дія «Статуту» визнавалася протягом усієї діяльності Товариства; за особливих умов (розширення діяльності, створення нових структурних підрозділів тощо) дозволялося вносити корегування до окремих статей документу. Норми та положення «Статуту» були обов'язковими до виконання усіма категоріями членів – почесними, дійсними, змагальниками.

У статутному документі було визначено мету та завдання товариств; щорічні звіти (рукописні чи друковані) фіксували їхню діяльність. Контроль за дотриманням статутних положень з боку товариств здійснювала держава. Зокрема, кожного разу, як мали відбутися загальні збори товариств, останні повинні були клопотати про отримання відповідного дозволу на їхнє проведення, із обов'язковим зазначення дати, часу, місця проведення та переліку питань, які виносились на обговорення. Представники влади, як правило поліцейні справники, зобов'язані були бути присутніми на засіданнях та на усіх інших заходах товариств.

Основними джерелами фінансових надходжень були членські внески, приватна допомога з боку зацікавлених осіб, прибутки від організованих заходів, дотації від держави та органів місцевого самоуправління. Переважна більшість річних фінансових звітів сільських громадських товариств засвідчує їхній неприбутковий характер.

Соціальний склад сільських статутних об'єднань характеризується достатньо широким розгалуженням – селяни, учителі, духовенство, дворяни, купці. Не існувало обмежень щодо статевого фактору – серед членів зафіксовано жінок, у окремих випадках вони були головами товариств. Соціальний склад товариства визначався його типом, тобто специфікою його діяльності.

Діяльність сільських громадських об'єднань відбувалася безперервно з часу реєстрації «Статуту». Частина сільських товариств досягла 10-річного віку. У переважній більшості, діяльність сільських статутних організацій не було перервано подіями Першої світової війни, і навіть більше, у цей період виникли нові об'єднання, які працювали у сферах опіки, благодійництва та просвітництва. Події Лютневої революції 1917 р. теж істотним чином не вплинули на зменшення кількості сільських об'єднань. І лише суспільно-пол-

ітичні події кінця 1917–1921 рр. спричинили до занепаду діяльності та фактичного саморозпуску сільських громадських об'єднань.

Правова основа діяльності сільських статутних товариств, матеріальні умови та засоби для реалізації поставленої мети, часткова інтеграція у соціальну структуру сільської громади надають підстави стверджувати про наявність у досліджуваних об'єднаннях ознак соціальних інститутів громадянського суспільства, процес формування якого зафіксовано на початку ХХ ст. Діяльність громадських товариств, у т.ч і тих, які функціонували на сільському територіально-адміністративному рівні, сприяла формуванню громадянського суспільства в Україні, допомагала створювати, розширювати, зміцнювати та захищати простір між індивідом та державою, через формування особистості, сприяння фаховості та культивування громадянських зобов'язань.

Державна політика щодо сільських громадських об'єднань залежала від відповідності мети і завдань товариств їх формам та напрямам діяльності. Держава у різний спосіб намагалась зберегти основи своєї соціально-політичної системи, у т.ч. здійснюючи контроль за функціонуванням товариств. У свою чергу сільські товариства своїм існуванням певною мірою обмежували монополію держави на організацію громадського життя, допомагали поєднувати інтереси окремого селянина з інтересами громади.

До категорії громадських об'єднань територіальної самоорганізації сільського населення окрім товариств агропросвітницького спрямування, віднесено й товариства благоустрою та товариства протипожежної безпеки – добровільні пожежні товариства та дружини. Результати дослідження засвідчили, що товариствам благоустрою, при безумовно їхній позитивній спрямованості не вдалося створити широкої сільської мережі. Натомість кількісні показники статутного протипожежного руху в загальних рисах є однаковими з агропросвітницьким.

Виникнення сільських осередків загальноросійських товариств відбувалося в руслі загальноімперської статутної традиції. Діяльність філій одних з найбільших за чисельністю об'єднань – Товариства порятунку на водах та Товариства Червоного Хреста, підтверджується й на території України. Завдяки активній й соціально значущій діяльності їхніх членів, у т.ч. й українських селян, вдалося зберегти та врятувати тисячі життів. Мета діяльності, окремі статутні положення, принципи діяльності та елементи структури цих громадських об'єднань, після їхньої ліквідації радянською владою, було узятو на озброєння і застосовано вже в нових політичних та соціально-економічних умовах.

До системи сільських громадських об'єднань залучено і товариства, які займали нішу соціальної опіки, благодійності та просвітництва. Цю складову сільського статутного простору представляли церковні та світські товариства тверезості, осередки губернських та повітових благодійних товариств, товариства допомоги окремим категоріям населення, культурно-освітні об'єднання, літні ясла-притулки тощо. Зазначені об'єднання зробили помітний внесок у справу філантропії, патронату, освіти.

Зусилля товариств опіки та благодійних організацій було спрямовано на різні категорії населення: дітей, поранених, біженців, родини, чоловіків яких було мобілізовано на війну тощо. Збільшення кількості товариств цієї категорії ми фіксуємо у період Першої світової війни. Війна сформувала нові горизонти для розвитку публічної сфери. Вона створила інституціональні межі для зміцнення зв'язків між активними членами добровільних об'єднань та представниками державних органів управління, через спільну участь у мобілізації ресурсів. Діяльність досліджуваних громадських організацій у воєнний період органічно доповнювала діяльність державних структур.

Важливе значення в системі сільських громадських об'єднань мали і окремі культурно-просвітницькі організації. Основна мета їхньої діяльності полягала у підвищенні освітнього рівня та загальної культури сільського населення, піднесенні національної свідомості, обережній популяризації української історії, звичаїв та традицій. Просвітницьку та культурну діяльність сільських об'єднань варто розглядати комплексно в контексті загальної тенденції українського освітнього руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Окремого наголосу отримало дослідження життя та діяльності тих представників активу, які очолювали сільський статутний рух або сприяли його становленню і розгортан-

ню. Результати наших наукових пошуків дозволяють стверджувати про наявність у цьому переліку представників двох поколінь: перше, яке сформувалося в умовах кінця XIX ст., періоду зародження сільської статутної ініціативи та початку національно-культурного руху, і друге – становлення якого відбувалося під час революції 1905–1907 рр., активних змін у сільському господарстві, актуалізації українського питання тощо. Саме представники другого покоління, переживши період піднесення статутного руху в 10-х рр. XX ст., стали для нової влади у 20-х рр. некомфортними, незручними і, врешті, загрозливими.

Висновки. Станом на 1917 р. у межах сільської України склалась розгалужена мережа добровільних статутних громадських товариств. У союзі з державою та органами місцевого самоуправління члени товариств створили особливе соціальне середовище, яке було необхідною умовою для проведення змін у країні. Українські селяни ініціювали створення громадських організацій, спираючись на своє світосприйняття, ментальність, історичний досвід. Їхню активну громадську позицію було зумовлено не лише потребами агрогосподарства, а й усвідомленням можливості кращого життя, свободи, довкілля, культури. Сільські статутні товариства відіграли важливу роль у розвитку громадської сфери життя наприкінці XIX – на початку XX ст. Результат їхньої діяльності виявився у розбурхуванні застійних явищ, розширенні кругозору селян, стимулюванні ініціативи. Добровільні сільські громадські об'єднання своєю діяльністю започаткували традицію існування статутних організацій у межах українського села, яка продовжується і на початку XXI ст., але її кількісно-територіальні показники значно відстають від показників стоїчної давнини.

Сільські громадські організації України, діяльність яких відбувалась наприкінці XIX – на початку XX ст., є невід'ємною складовою загальної мережі громадських товариств, відповідно самостійним і важливим фактором процесів соціально-економічних та культурно-освітніх змін. Звернення до історичної традиції у площині виникнення та розгортання діяльності статутних громадських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст., і, зокрема, до його сільського сегменту, дає змогу оцінити як її наступність, зв'язок із економічними та політичними структурами; виявити спільний ґрунт, на якому відбувається функціонування як українських, європейських, так і світових громадських об'єднань; повному досягнути роль і місце громадських організацій у цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Полтавщини) // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 31–32. – Київ, 2000. – С. 115–121; Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрями діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.01.04. – Київ, 1994. – 20 с.
2. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04. – Полтава, 1999. – 17 с.
3. Рудик С. К., Піхур К. О. Роль сільськогосподарських товариств у становленні тваринництва та ветеринарії на Полтавщині (кінець XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». Вип. 148. – Сімферополь, 2012. – С. 352–359.
4. Панченко О. П. Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.
5. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
6. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
7. Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2003. – 19 с.
8. Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2000. – 23 с.
9. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2010. – 20 с.

References

1. Panteleymonenko, A.O. (2000) Agricultural societies and private intermediation in the late XIX – early XX centuries. (On materials of Poltava region). *History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 31-32, 115-121. Kyiv (in Ukr.); Panteleymonenko, A.O. (1994). *Agricultural Societies of Ukraine: origins, main directions of activity and significance (second half of the XIX – early XX centuries)* : author's abstract thesis ... candidate of economic sciences: 08.01.04. Kyiv (in Ukr.)
2. Krasnikova, O. M. (1999). *Finance and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine of the era of free enterprise (1861-1917 years)* : author's abstract thesis, candidate of economic sciences: 08.01.04. Poltava (in Ukr.)
3. Rudik, S.K., Pikhur, K.O. (2012). The role of agricultural societies in the development of livestock and veterinary medicine in the Poltava region (the end of the XIX and early XX centuries). *Naukovi pratsi Pivdennoho filialu natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny «Kryms'kyy ahrotekhnolohichnyy universytet» (The scientific works of the Southern branch of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine «Crimean Agrotechnological University»)*, 148, 352-359 (in Ukr.)
4. Panchenko, O.P. (2012). *Information support for the modernization of the agrarian sector of the provinces of the Left-Bank Ukraine by cooperative publications: historical and economic analysis*: author's abstract thesis ... candidate econ. sciences: 08.00.01. Zaporozhye (in Ukr.)
5. Farenii, I. A. (2008). *Cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries*. Cherkasy (in Ukr.)
6. Mikhailuk, O. V. (2007). *Peasantry of Ukraine in the first decades of the XX century: Socio-cultural processes*. Dnipropetrovsk (in Ukr.)
7. Zavalniuk, O.O. (2003). *Formation of the network and activities of agricultural research institutions in the Kyiv region (end of the XIX – early XX centuries)*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)
8. Saiko, O. V. (2000). *Agricultural experimental case in Poltava region at the end of XIX – early XX century*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)
9. Korzun, O. V. (2010). *The formation and development of agricultural research in Podillya (end of XIX – beginning of XX centuries)*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)

SILKA Oksana, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of Ukrainian, National University of Food Technologies Kyiv

e-mail: omedalieva@ukr.net

PUBLIC ASSOCIATIONS OF UKRAINIAN VILLAGE IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY: TO THE PROBLEM

Introduction. *Formation of the rural organizational and statutory segment in the process of formation of civil society in Ukraine in the late XIX – early XX centuries.*

Purpose. *Formulation of main characteristics that determined the processes of formation and activity of rural community associations in Ukraine in the late XIX – early XX centuries.*

Results. *The legal basis for the activities of rural community statutory societies, the material conditions and means for achieving this goal, and partial integration into the social structure of the rural community provide grounds for asserting the existence of features of social institutions of civil society in the investigated associations, the process of formation of which was established at the beginning of the XX century. The activities of public associations, including those that functioned at the rural administrative-level, contributed to the formation of civil society in Ukraine, helped to create, expand, strengthen and protect the space between the individual and the state, through the formation of the individual, the promotion of professionalism and the cultivation of civil obligations*

Originality. *The rural community organizations of the late XIX and early XX centuries in Ukrainian historiography did not stand out as a separate and special, and therefore unique, stratum of public initiative, were considered in passing either in the context of the work of urban public organizations or as part of the cooperative movement. The study of this specificity of the right to realize the interests of the rural population of Ukraine provides an opportunity to understand not only social, cultural, moral priorities of the past, but also some features of the present.*

Conclusion. *Appeal to the historical tradition in the sphere of the emergence and deployment of statutory public associations in the late XIX and early XX centuries, and in particular in its rural segment, makes it possible to assess its continuity, its relationship with economic and political structures; To discover the common ground on which the functioning of both Ukrainian, European, and international community associations took place, to redefine the role and place of civic organizations in the civilizational progress of Ukrainian society.*

Keywords: *Ukrainian peasantry partnership, agro-educational associations, civil society.*

Одержано редакцією 17.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017